

STAVOVI FRANJE RAČKOGA PREMA RJEČKOM PITANJU

I

RJEKA U HRVATSKOJ POVIJESTI¹

Koliko nam oskudni povijesni izvori otkrivaju, još u doba Rimljana, u II stoljeću naše ere, razvio se na ušću Rječine rimski municipij Tarsatica, važno prometno raskršće na putu iz Akvileje prema Senju. Nakon propasti rimskog carstva, u tom se gradu i njegovoj okolini tokom VII i VIII stoljeća naseljavaju Hrvati. Kod Tarsatike gine 799. godine furlanski markgrof Erik, u pokušaju da se za franačkog vladara dočepa tog važnog prometnog čvorišta, na granici između franačko-rimskog carstva i hrvatskog narodnog područja.

Nakon toga događaja, povijesni izvori kroz nekoliko stoljeća šute o gradu na Rječini. Na početku i krajem XIV stoljeća feudalni gospodari Rijeke bili su Devinski knezovi, a u međuvremenu drže taj grad i krčki knezovi Frankopani. Poslije izumrća loze Devinske gospode, Rijeka 1400. dolazi u posjed austrijske grofovske obitelji Walsee. Pod njenom zaštitom Rijeka se u XV. stoljeću razvija u značajno trgovačko-pomorsko središte na Jadranu, zahvaljujući prijateljskim odnosima grofova Walsee s Venecijom. Nakon izumrća njihove muške loze, Rijeka 1466. godine dolazi u posjed Habsburgovaca koji je uklapaju u upravno područje svojih nasljednih zemalja. U tom austrijskom državnom okviru Rijeka ostaje sve do 1776. godine. Ali, i u cijelom tom razdoblju, dok se nalazila u administrativnom okviru austrijskih nasljednih zemalja, Rijeka je sačuvala svoje veze s neposrednim hrvatskim zaleđem. I usprkos povremenom doseljavanju romanskog i drugog stranog elementa, temeljna etnička baza Rijeke ostaje hrvatska, što dokazuju i sačuvane crkvene matice, koje se vode na hrvatskom jeziku, a pišu čak i glagoljicom. U XVI. stoljeću u gradu radi i tiskara koja štampa glagoljičke knjige. Na hrvatskom etničkom karakteru Rijeke toga doba ne mijenja ništa bitno činjenica, da se u trgovačkom prometu grada upotrebljava talijanski

¹ Glavni izvor podataka za ovo poglavlje je rad F. Hauptmanna »*Rijeka — od rimske Tarsatike do Hrvatsko-ugarske nagodbe*«, Zagreb 1951.

jezik, kao jezik internacionalne trgovine na Sredozemlju, jer hrvatsko gradsko jezgro asimilira većinu novih doseljenika.²

Patentom kralja Karla VI od 1719. Rijeka je proglašena slobodnom lukom, čime je učinjen važan korak u unapređenju njene trgovine sa susjednim zemljama. U to vrijeme, početkom XVIII. stoljeća, uspostavlja se i dobra cestovna veza s Trstom, a 1728. godine izgrađena je i Karolinška cesta, od Karlovca do Rijeke. Pojedine novoosnovane trgovačke kompanije pridonose u drugoj polovici XVIII. stoljeća bržem ekonomskom podizanju grada i unapređenju riječkog brodarstva. Dolazi do priliva trgovaca iz Italije, Dubrovnika i habsburških zemalja.³

Godine 1776. uslijedile su važne promjene u državnompravnom statusu Rijeke. Dvorskim otpisom (reskriptom) od 14. veljače 1776. kraljica Marija Terezija »obalni grad Rijeku s njegovim teritorijem pripaja kraljevini Hrvatskoj. Stoga će u buduće nadzor i upravu nad njime vršiti jedino Ugarska dvorska kancelarija putem Hrvatskog kraljevskog vijeća.«⁴ Nizom »rješidbi« koje su slijedile spomenutom kraljičinom reskriptu, uređuje se novi državopravni položaj grada koji je sada »utjelovljen« (inkorporiran) kraljevini Hrvatskoj. Tek preko Hrvatske Rijeka ulazi tada i u sastav »zemalja krune Ugarske«.

Od posebnog državnompravnog značaja je kraljičino rješenje od 9. kolovoza 1776. u kojem se izričito kaže i slijedeće: »... neka se grad i luka riječka, kao i ona bakarska imanja, koja idući od Karlovca prema Rijeci, leže na desnoj strani Karlove ceste ... neka se to sve opet neposredno pridruži hrvatskoj kraljevini (potcrtao pisac);⁵ od ovih pak strana (tj. krajeva — op. p.) koje treba reinkorporirati, neka se osnuje nova županija i podvrgne poput drugih županija Hrvatskom kraljevinskom vijeću.«⁶

Kraljica nekoliko puta u navedenom rješenju od 9. kolovoza 1776. opetuje svoj temeljni stav da se Rijeka ima opet neposredno pridružiti Kraljevini Hrvatskoj. To znači, da je kraljica bila uvjerena da je Rijeka nekoć već bila dio hrvatskog državnog područja, kojemu se, eto sada, ponovo vraća.

Temeljem spomenutih kraljičinih rješenja iz 1776. godine Rijeka ulazi u sastav novoosnovane severinske županije koja se proteže od rijeke Kupe do mora. Umjesto dotadašnjeg carskog namjesnika, riječkom gradskom vijeću predsjedava guverner, čije zaključke odobrava Hrvatsko kraljevsko vijeće. Rijeka je tada i u sudskom pogledu došla pod jurisdikciju Banskog stola u Zagrebu.

² Idem, str. 41—43.

³ R. Barbačić, *Brodarstvo Rijeke kroz vijekove*, Rijeka — zbornik, Zagreb 1953, str. 94.

⁴ n. d. u bilj. 1, str. 88.

⁵ Potcrtni tekst u latinskom originalu glasi: »immediate regno Croatiae reincorporetur«; B. Šulek, *Naše pravice*, Zagreb 1868, str. 213.

⁶ Latinski original i hrvatski prijevod rješidbe kraljice Marije Terezije o Rijeci od 9. kolovoza 1776. vidi kod B. Šuleka, n. d. u bilj. 5, str. 210—219.

U vezi praktičke provedbe reskripta o reinkorporaciji Rijeke Hrvatskoj, pojavila su se razna pitanja o obimu autonomnog poslovanja riječke gradske uprave i njenih financija. Stoga je Marija Te-rezija svojim reskriptom od 23. travnja 1779. odredila »da se grad Rijeka sa svojim kotarom ima smatrati i nadalje kao zasebno tijelo pridruženo ugarskoj kruni«⁷ (potcrtao pisac). Nejasna stilizacija ovog reskripta pružila je Madžarima mogućnost za tvrdnju da je Rijeka ovim kraljičinih aktom izdvojena iz državnog okvira Hrvatske i priznata kao posebno državnopravno područje (corpus separatum) koje je izravno podvrgnuto ugarskoj vladi. Sve veći ekonomski značaj Rijeke postepeno i sve više pojačava suprotnosti između Hrvatske i Ugarske u riječkom pitanju. Ugarska vlada nastoji preko riječkog guvernera, kojega postavlja Ugarsko namjesničko vijeće kao zajednička ugarsko-hrvatska vlada, ojačati autonomne akcije riječkog gradskog patricijata kako bi u pogodnom trenutku provela svoj plan o potpunom otcjepljenju Rijeke od Hrvatske. Međutim, i Hrvatski sabor sa svoje strane, u više navrata, svojim zakonskim člancima naglašava teritorijalnu pripadnost Rijeke Hrvatskoj (tako 1808, 1848, 1861. godine).⁸ Spor se naročito zaoštrio za vrijeme pregovora kraljevinskih odbora Hrvatske i Ugarske o sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe. Čak ni madžaroni iz Hrvatske kraljevske delegacije nisu bili voljni prepustiti Rijeku Madžarskoj. S druge strane, madžarska veleposjedničko-kapitalistička klasa bila je nepopustljiva u svome nastojanju da ugarskom kapitalu i trgovini osigura vlastitu luku za oceanski promet, kao pandan tršćanskoj luci, koja je bila u posjedu austrijskog dijela Monarhije. Kako do sporazuma o Rijeci između obiju kraljevinskih delegacija nije moglo doći, u prijedlogu čl. 66 Nagodbe, kako ga je Sabor Hrvatske prihvatio 24. rujna 1868, konstatira se činjenica — da Nagodba o gradu Rijeci i njenom kotaru između oba kraljevinska odbora nije uspjela. Kralj Franjo Josip je u međuvremenu popustio pritisku jačeg partnera. Madžari su ultimativno izjavili vladaru, da neće ozakoniti Nagodbu, dok im ne bude garantirano da je Rijeka sastavni dio uže Ugarske. Zeleći pod svaku cijenu zadržati tek uspostavljene dobre odnose s Madžarima, dvorska je kancelarija na hrvatskom tekstu izvornika, prigodom sankcioniranja Nagodbe od strane vladara, priljepila novi tekst čl. 66 Nagodbe (to je famozna »Riječka krpica«) u kojem se proglašava »da grad i luka riječka sačinjavaju posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus)«, o čijoj autonomiji treba postići trojni sporazum — između Ugarskog i Hrvatskog sabora te municipalne uprave grada Rijeke. Riječkom

⁷ Ovaj tekst u latinskom originalu glasi: »ut ... urbs Fluminensis ... cum districtu suo, tamquam separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus porro quoque consideretur«. F. Rački, *Rieka prema Hrvatskoj*, Zagreb 1867, prilog br. 34, str. LXXXII.

⁸ O državnopravnom položaju grada Rijeke u razdoblju od 1776. do 1868. vidi поближе u radu F. Čulinovića, *Rijeka u državnopravnom pogledu*, Rijeka — zbornik, Zagreb 1953, str. 259—269.

krpicom bio je dakle obnovljen, u pogoršanom izdanju, Marijeterezijanski reskript o »corpus separatumu« iz 1779. godine, time što je vladar kao treći nagodbeni faktor ubacio gradsko vijeće grada Rijeke, što je učinjeno po želji Riječana, a u interesu Mađžarske.⁹ Pokorni Rauchov sabor legalizirao je 17. studenoga 1868. ovaj falsifikat, koji predstavlja nezakoniti zahvat u teritorijalna prava Hrvatske. Doduše, ovo je trebalo biti tek »provizorno rješenje«, ali je taj državopravni provizorij ostao *via facti* na snazi sve do raspada Austro-Ugarske monarhije, jer Hrvatska nije imala političke snage da silom nametnuto stanje u Rijeci ukloni, a do trojnog sporazuma nikada nije ni došlo, jer su ga sabotirali i Mađžari i riječka gradska uprava.

Tako je Rijeka, zahvaljujući izmijenjenom čl. 66 Hrvatsko-ugarske nagodbe, postala posebna autonomna oblast u okviru Ugarske, koja je nad njom imala vrhovnu vlast. Autonomnim poslovima Rijeke upravljalo je njeno gradsko vijeće (Riječki magistrat); njemu je predsjedao guverner kojega je imenovao kralj na prijedlog vlade Ugarske. Rijeka je slala svoje zastupnike u Ugarski sabor, ali je odbila da ih šalje u Hrvatski sabor, iako je on svojim zakonima osiguravao Rijeci dva zastupnička mjesta.

Izvan okvira autonomnih poslova, u Rijeci su vrijedili zakoni Ugarske. Iako Rijeka nije u razdoblju od 1868—1918. godine de iure spadala neposredno u državni teritorij Mađžarske, već je bila posebno autonomno područje kraljevine Ugarske, de facto je u Rijeci mađžarska vlada pretvorila spomenuti državopravni provizorij u trajno stanje, jer je kroz čitavo to razdoblje mađžarska vlada nad Rijekom vršila vrhovnička prava.¹⁰ Hrvatska javnost nije se lako mirila faktičkim gubitkom suvereniteta nad svojom najvećom i najbolje opremljenom lukom, pa je u čitavom nagodbenom razdoblju opozicija stalno upirala prstom na tu prevarnu »Riječku krpicu«.¹¹

II

ARGUMENTI FRANJE RAČKOGA O POVIJESNOM PRAVU HRVATSKE NA RIJEKU

Franjo Rački je svojim porijeklom i mladošću vezan za Hrvatsko primorje i tako prirodno usmjeren da se u svojoj bogatoj znanstvenoj i političkoj djelatnosti pozabavi i riječkim pitanjem. Franjo Rački je rođen u Fužinama, u Gorskom kotaru, 1828. godine; tamo je polazio i osnovnu školu. Đačko doba nastavio je u Rijeci, u tamoš-

⁹ M. Marjanović, *Rijeka od 1860. do 1918.*, Rijeka — zbornik, Zagreb 1953, str. 224.

¹⁰ F. Čulinović, n. d. u bilj. 8, str. 269.

¹¹ O političkim suparničtvima u Rijeci u razdoblju od 1868. do 1918. vidi kod M. Marjanovića, n. d. u bilj. 9, str. 229—251. Vidi također R. Horvat, *Politička povijest grada Rijeke*, Rijeka 1907.

njoj hrvatskoj gimnaziji, čiji su nastavnici odgojili hrvatskom narodu niz istaknutih znanstvenih radnika, književnika, političara i privrednika.¹²

Rački je i dio teoloških studija proveo u Senju, gdje je 1852. zaređen za svećenika; od 1855. do 1857. predavao je na senjskom sjemeništu crkvenu povijest i kanonsko pravo. Tako je Rački prva dva desetljeća svoga života proživio pretežno u svom užem zavičaju, u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, čije je upravno i kulturno središte bila baš Rijeka. Otuda je sasvim razumljiv njegov znanstveni i politički interes za riječki problem.

Od 1857. do 1860. Rački je na studijama u Rimu, gdje u bogatim rimskim arhivima proučava i prepisuje dokumente o hrvatskoj narodnoj prošlosti. Za vrijeme svoga trogodišnjeg boravka u Rimu Rački je potpuno ovladao s pomoćnim povijesnim znanostima i povijesnom metodologijom. On se vraća u Zagreb kao spreman znanstveni radnik na području hrvatske narodne povijesti.

Pad Bachovog apsolutizma 1859. godine i povratak ustavnog stanja u Habsburškoj monarhiji Listopadskom diplomom 1860. godine, usmjerio je interes Račkoga i na politička pitanja svoje domovine. Uz bok svoga prijatelja i pokrovitelja, đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera, Rački zauzima ugledno mjesto među prvcima Narodne stranke. J. Sidak s pravom naglašava da je Rački-političar »svojom skladnom i smirenom ličnošću« uspio povezati i znanost i političku djelatnost u jedinstvenu cjelinu, »iako pri tom nije znanstvenu istinu nikada žrtvovao političkom interesu«.¹³

Kralj Franjo Josip oktroirao je vraćanje ustavnosti u Hrvatskoj svojim ručnim pismom upućenim banu Šokčeviću 20. listopada 1860. godine. U tom pismu kralj najavljuje i skori saziv Hrvatskog sabora. Saborški izbori održani su od 20. ožujka do 11. travnja 1861. na temelju propisa izbornog reda iz 1848. godine. Ti su izbori omogućili da na hrvatsku političku scenu iziđu mnogi znameniti muževi koji daju pečat hrvatskoj politici slijedećih desetljeća. To su zastupnici: D. Kušlan, E. Kvaternik, I. Mažuranić, M. Mrazović, I. Perkovac, M. Polit, M. Prica, A. Starčević, J. J. Strossmayer, B. Sulek, I. Vončina, S. Vrbančić i dr. — a među njima i Franjo Rački, izabrani zastupnik senjskog kaptola.¹⁴

¹² Riječku hrvatsku gimnaziju pohađali su — uz Račkoga — još i Ivan Mažuranić, Eugen Kumičić, Eugen Kvaternik, Erazmo Bartić, Marijan Derenčin, Rikard Katalinić-Jeretov, pa istarski politički prvaci Marko Mandić, Dinko Trinajstić, Vjekoslav Spinčić, Matko Laginja, te čitava plejada hrvatskih sveučilišnih profesora, političara, advokata i privrednika. Živeći na tom posebno neuralgičnom dijelu hrvatskog teritorija, učenici hrvatske gimnazije u Rijeci bili su u stalnom sukobu s talijanašima i Madžarima; četrdesetih godina prošlog stoljeća većina učenika riječke hrvatske gimnazije s oduševljenjem je prihvatila ideje ilirskog pokreta, kao što će trideset-četdeset godina kasnije prihvatiti državnopravnu pravašku misao. O tom pobliže vidi M. Mezorana, *Borba hrvatske gimnazije u Rijeci*, Rijeka — zbornik, Zagreb 1953, str. 527—528.

¹³ J. Sidak, *Rački Franjo*, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 7, str. 5.

¹⁴ H. Sirotković, *Izborni red za Sabor od 1861. godine i provođenje izbora*, Rad — JAZU, knj. 347, Zagreb 1967, str. 232, 235, 265—273.

Međutim, još prije nego je izabran za saborskog zastupnika, Rački započinje u »*Pozoru*«, dnevniku Narodne stranke, polemiku s poznatim mađžarskim povjesničarom Ladislavom Szalayem o državno-pravnoj pripadnosti grada Rijeke. Szalay je u brošuri, koju je objavio pod naslovom »Rijeka i mađžarski sabor«, pokušao dokazivati da grad Rijeka nikada u svojoj povijesti nije spadao u teritorijalni okvir hrvatske države.

Na teze mađžarskog povjesničara Rački odgovara svojim polemičkim člankom »*Mađžari i Rieka, ili odgovor Ladislavu Szallay-u od dra F. R.*«. ¹⁵

U uvodu svoga odgovora Rački konstatira slijedeće: »Naši susjedi s one strane Mure i Drave tjeraju s poviješću baš pravi monopol. Povijest bi im imala stvoriti veliki neodvisni »Magyar-ország«, kada si ga brojem i junaštvom stvoriti ne mogu. Nitko nije veći prijatelj povijesti od nas; zato se i mi najradije na nju oslanjamo, da obranimo »što je naše od starine«. No kao što pri svakom poslu, tako i pri ovom, treba uvijek imati pred očima: da što je meni drago i drugom je milo, da je pravda za sav svijet, i da božje sunce ne svijetli samo jednom narodu, već svemu svijetu«.

Rački zatim kronološkim slijedom pobija »povijesne argumente« Szalaya da Rijeka nikada nije spadala u hrvatsku državu i zaključuje ovom tvrdnjom: »uslijed nedvojbjenih povijesnih spomenika grad Rijeka bijaše cjeloviti dio kraljevine Hrvatske od VII do konca XV vijeka 'de iure et de facto', a u XVI vijeku ako ne 'de facto', a to svakako 'de iure' ... 'zato punim pravom pitamo povjesnika Szalaya: zar Rijeka nije bila nikada cjeloviti dio Hrvatske? Koja su to 'tri stoljeća' u kojima bi Rijeka spadala 'na krunu Ugarsku', a ne hrvatsku? Zar ne znate, gospodine povjesničaru, da pripisujući pravo na Rijeku i Carigradu, Mlecima i Kranjskoj, a samo ne Hrvatskoj, radite protiv očiglednim interesima svoje domovine, kojoj bi samo Hrvatska sporazumno mogla dopustiti put do Jadranskog mora?«

U drugom nastavku istoga članka ¹⁶ Rački nastavlja s protuargumentima na primjedbe Szalaya o reinkorporaciji Rijeke Ugarskoj na temelju patenata Marije Terezije. Rački konstatira slijedeće: »Pod ugarsko-hrvatskom kraljicom Marijom Terezijom stupa naše Primorje u drugu fazu; već je njen otac bio obratio na nj svoju pozornost, nakanivši tamo skrenuti trgovinu s ugarsko-hrvatskim proizvodima«. Rački pobija Szalay-ev navod da je Rijeka 1777. stupila samo »u nekakvu vezu« s kraljevinom Hrvatskom i tvrdi da je Rijeka tada bila »posve utjelovljena istoj (tj. kraljevini Hrvatskoj — op. p.) i potčinjena Hrvatskom namjesničkom vijeću« osim u pojedinim trgovačkim poslovima koji su ovisili o gubernatoru.

¹⁵ *Pozor*, br. 63, 10. III 1861. U citatima radova Račkoga koji slijede zamijenjena je ondašnja ortografija riječi suvremenim načinom njihova pisanja, a inače je tekst dokumenta u cijelosti poštovan, sa svim stilskim osobitostima.

¹⁶ *Pozor*, br. 71, 27. III 1961.

U trećem nastavku svoga članka¹⁷ Rački nastavlja povijesnom argumentacijom o događajima između 1780. i 1848. godine, pa zaključuje slijedećim pitanjem: »Tolike razne političke, zakonodavne i vojne veze vezale su još u najnovije doba Rijeku s kraljevinom Hrvatskom, pa tko se to osmjeljuje reći, da Hrvatska nije imala ništa s Rijkom?« I na kraju: »Rijeka kao cjeloviti dio Hrvatske, od nekada do sada, po pravu državnom i narodnom, u slozi s ostalim gradovima trojedne kraljevine ima vijećati i raditi o blagostanju svom i cjelokupnog naroda hrvatskoga... Rijeka smije samo pored ostalih poklisara trojedne kraljevine sjediti u saboru ugarskom; pođe li sama tamo, zavedena od ljudi sebičnih, koji joj se nameću za odvjetnike, Hrvatska će ju smatrati za izdajicu.«

U vrijeme dok se ova polemika vodila, autonomnaška stranka u Rijeci, poticana mađarskim političarima, sve je oštrije istupala svojim predstavkama na vladara, tvrdeći da grad Rijeka nije sastavni dio Hrvatske, da je Rijeka 1848. godine »tek provizorno dodijeljena Hrvatskoj« i da ona ima pravo da se voljom svojih stanovnika — prisajedini Mađarskoj. Riječki trgovački sloj se nadao da će Rijeka, od bogatije Mađarske imati mnogo više koristi za razvitak svoje luke i trgovine, nego od siromašne i privredno nerazvijene Hrvatske. Kada je početkom ožujka 1861. godine bilo izabrano novo riječko gradsko vijeće, ono donosi zaključak da se novi gradski magistrat »ima odreći svakog službenog dodira s hrvatskom županijom u Rijeci i nastojati da se Rijeka što prije sjedini s ugarskom krunom«.¹⁸

Uz aktivnu potporu mađarskih političara, pripremljen je čitav politički i psihološki scenario za definitivno odvajanje Rijeke iz državnog područja Hrvatske. Zbog sukoba na Rijeci između talijanaša i Hrvata, vodile su se i u Hrvatskom saboru — koji je započeo radom 15. travnja 1861. — vrlo žive rasprave o riječkom pitanju. Franjo Rački — kvalificirani povjesničar i solidan poznavalac riječkog problema — bio je izabran za izvjestioca prijedloga zakonskog članka o inkorporaciji Rijeke Hrvatskoj, koji je sadržavao ove konstatacije: »Grad i kotar Rijeka sa svojom lukom i čitavim Hrvatskim primorjem, uslijed previšnjih naredaba i otpisa blage uspomene kraljice Marije Terezije od 5. rujna 1777. i 10. travnja 1778. na staleže i redove trojedne kraljevine, te članka VIII Sabora trojedne kraljevine od godine 1808, izjavljuju i očituju se tim opetovano za cjelovite i nerazdružive česti (dijelove — op. p.) Kraljevine Hrvatske i tim trojedne kraljevine; a u najnovije vrijeme ustrojena riječka županija ovim se ozakonjuje.«¹⁹

I na Hrvatskom saboru 1865—1867. riječko pitanje došlo je u prvi plan. Sve političke grupe u Saboru jednodušno su glasale 27. veljače 1866. za prijedlog saborskog zaključka o Rijeci koji je sastavio Franjo Rački, a koji u cjelini glasi: »Oslanjajući se na otpise

¹⁷ *Pozor*, br. 72, 28. III 1961.

¹⁸ M. Marjanović, n. d. u bilj. 9, str. 215—220.

¹⁹ *Idem*, str. 220.

neumrle uspomene kraljice Marije Terezije od 9. kolovoza 1776, 29. kolovoza i 5. rujna 1777, kojima bijaše grad Rijeka utjelovljena kraljevini Hrvatskoj i podčinjena zemaljskim oblastima, naime kraljevskom namjesničkom vijeću i banskom stolu, a sačinjavajući dio županije severinske; oslanjajući se dalje na čl. 8 Sabora od god. 1808, kojim ovo utjelovljenje bijaše ozakonjeno, kao i na čl. 42: 1861, koji grad Rijeku s njegovim kotarom i ostalim primorjem uvvršćuje u zemljišni opseg trojedne kraljevine: ovaj Sabor pobuđen izjavom u adresi ugarskog sada u Pešti zasjedajućega zastupstva kraljevine Ugarske ovim zaključkom očituje, *da grad Rijeka sa svojim kotarom kao cjeloviti dio Hrvatske ne može stupiti s kraljevinom Ugarskom u kakav poseban državnopravni odnošaj, ili različit od onoga, u koji bi mogla stupiti trojedna kraljevina u smislu čl. 42: 1861. slobodnim sporazumom između Sabora ugarskoga i Sabora trojedne kraljevine, te da ovaj Sabor svaki ini (drugaciji — op. p.) odnošaj smatra za povredu zemljišne i državne cjelovitosti kao i državnog prava kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, protiv čemu se on svečano ograđuje.*²⁰

I u saborskim raspravama 1867, nakon već sklopljene Austro-ugarske nagodbe, vodila se također živa debata o Rijeci. Mnoge hrvatsko-slavonske općine upućivale su Saboru upite i predstavke o stanju na Rijeci i tražile da se ne popusti fizičkom pritisku riječkih autonomaša i intrigama mađarskih političara. U Saboru je posebno uzbuđenje izazvala vijest da je kraljevskim otpisom od 26. svibnja 1867. dano pravo gradu Rijeci da pošalje svoga zastupnika na — Ugarski sabor. Hrvatski sabor izabire specijalan odbor da prouči sve podnesene predstavke o riječkom pitanju. Izvjestitelj odbora je opet Franjo Rački, već neosporan saborski ekspert za to pitanje. Prijedlog koji je Rački podnio Saboru i koji je Sabor, bez obzira na stranačke razlike, jednodušno podržao, glasi ovako: »Sabor trojedne kraljevine, iz razloga što za sada između trojedne kraljevine i Ugarske, dakle ni između Rijeke s kotarom kao sastavnoga dijela Hrvatske, nema nikakve bilo upravne bilo zakonodavne veze, pak se stoga ne može ni na cijelu trojednu kraljevinu ni na bilo koji njen sastavni dio protegnuti vlast bilo Sabora bilo ministarstva ugarskoga — što nadalje Rijeka nije ni sada, a ne može ni u buduće biti u osobnom kakvom državnopravnom odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj različitom od trojedne kraljevine; ponavljajući tim povodom svoj zaključak, jednoglasno stvoren na sjednici od 27. veljače 1866, očituje i sada da se posebno zastupanje grada Rijeke u Saboru ugarskome, a isto tako i miješanje tuđe oblasti, naime ugarskog ministarstva u riječke poslove, dosljedno tome u poslove trojedne kraljevine, smatra za povredu zemljišne i državne cjelovitosti kao i državnoga prava kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, protiv čemu se on svečano ograđuje.«²¹

²⁰ F. Rački, n. d. u bilj. 7, str. 126.

²¹ M. Polić, *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, I dio, Zagreb, 1889, str. 269.

Rački je početkom 1867. godine sabrao svu svoju argumentaciju, sve što je do tada pisao i govorio o Rijeci, u jednu ovelu znanstvenu raspravu pod naslovom »*Rieka prema Hrvatskoj*«. Rasprava je štampana u Zagrebu, »u brizotisku Antuna Jakića«, iznosi 134 stranice štampanog teksta, te 42 priloga relevantnih dokumenata o Rijeci — bilo u cjelini ili izvatku — za razdoblje od 1776—1808, na 108 stranica dodatka. Pisac je posvetio svoje djelo — »Riječanima, hrvatskim sugrađanima, istinito ljubećim svoj rod i zavičaj«.

Pošto ovaj rad Franje Račkoga sadrži sve relevantne povijesne argumente o pravu Hrvatske na Rijeku, to ćemo ga ovdje nešto opširnije prikazati. Posebno je zanimljiv *uvod* u kojem pisac iznosi motive koji su ga naveli na pisanje ovoga rada, a zatim ukazuje na njegov bitni koncept. Zbog toga citiramo uvod u širim izvodima:

»Poslije god. 1860. mnogo se je govorilo i pisalo o državnompravnom odnošaju grada Rijeke prema Hrvatskoj i kruni ugarskoj. Naš Sabor i njegov kraljevinski odbor branio je i brani (tezu — dodao pisac), da je Rijeka sastavni dio Hrvatske, a tim i trojedne kraljevine, pa da samo kroz ovu pripada zajedničkoj kruni Ugarskoj. Suprotno drži Ugarski sabor i njegov kraljevinski odbor, da je Rijeka sastavni dio kraljevine Ugarske, jer da je bila ovoj neposredno utjelovljena po kraljici Mariji Tereziji poveljom od 23. travnja 1779, a ovo neposredno pridruženje uzakonjeno čl. 4 Ugarskoga sabora od god. 1807. Tako je Rijeka postala glavnom spornom točkom u neizravnoj državnompravnoj razmirici između jedne i druge kraljevine.

Hrvatskom su općinstvu poznate rasprave o Rijeci, koliko iz hrvatskih listova, toliko iz izvještaja kraljevinskog odbora. U njima je ovaj predmet do sada najopširnije raspravljen.

Mnogo je mojih prijatelja željelo da sakupim u jedno sve što sam do sada napisao o tom pitanju. Ovu želju ocijenih i prihvatih. Jer premda znadem da nam znanstvena rasprava u ovim okolnostima neće spasiti Rijeku, ako joj se uopće druga sudbina kroji, cijenim ipak da nam je sa svoje strane sve učiniti što god možemo za obranu svoga historičkoga i narodnoga prava; pak i kada ne bi bilo drugoga razloga nego da se vidi na kojoj je strani pravo i pravda, a i to je mnogo prema našim mudrim poslovicama: jače je pravo nego mač; pravda narode podigne, a nepravda ih potre (uništi — op. p.).

Toliko o povodu zbog kojega je ova knjiga nastala.

Kada se jednom odlučih da pretrgnuvši (prekinuvši — op. p.), sve svoje ostale književne radnje napišem djelo o Rijeci, nisam zaista mnogo promišljao kako, po kojoj osnovi i kojim sredstvima da ga izvedem. Meni je bilo glavno ocijeniti smisao i znamenovanje onih dvaju spomenika na koje se Ugarska pozivlje.²² Ali za njihovu ocjenu valjalo mi je progovoriti o utjelovljenju Rijeke tj. o istupu toga grada iz prvotne veze s austrijskim oblastima. Iz ovoga razloga napisah

²² Pisac misli na gore spomenutu povelju kraljice Marije Terezije od 23. travnja 1779. i zakonski članak 4:1807 Ugarskog sabora.

prvi odsjek²³ kao nužan uvod u samu raspravu, koja bi bez njega mnogom čitaocu nejasna bila. Taj me je isti razlog naveo da ne govorim jedino i isključivo o glavnom predmetu tj. o Rijeci, nego i o pitanjima koja s njim stoje u vezi, kao što je općenito Hrvatsko primorje i severinska županija; govoreći o saborima napomenuo sam mimogred i druge važnije stvari iz kojih se daje razabrati duh politike onoga vremena. Rasprava je uostalom strogo historička; jedino u posljednjem odsjeku²⁴ odgovorio sam na neke prigovore koji zasijecaju u narodne i trgovinske odnošaje grada Rijeke.

Za historijske dokaze nisam bio u neprilici; oni su mi pak sve pod rukom tako rasli, da mi ih je zbog kratkoće odmjerena vremena teško bilo svladati i u red dovesti. Važnije od listina pripočujem u prilogima, neke cijele, a neke u izvatku. Bilo bi ih i više; ali tada bi i djelo odviše naraslo i kasno bi izišlo u svijet. Veći dio listina sada je prvi put štampan...²⁵

Kako sam ovo bogato gradivo uredio ocijenit će pažljivi čitalac. Smatram da ću više koristiti i znanosti i stvari, ako se okanim polemike ma (bilo) s kime; da se ne bi u takovoj formi dokazivanje u sofistiku pretvorilo. Stoga ova rasprava nalikuje povijesti grada Rijeke s državnopravnog gledišta.«

Rad je podijeljen u pet »odsjeka« (dijelova).

Prvi dio (str. 1—15) sadrži kratak pregled povijesti Rijeke, od rimske Tarsatike do upravnih reformi Marije Terezije.

Drugi dio (str. 16—66) sadrži detaljnu analizu dekreta Marije Terezije o Rijeci, donesenih u razdoblju od 1776—1779. godine. Rački jasno ističe da se u svim odlukama, kraljevskim otpisima, u svim javnim ispravama toga doba izričito spominje fakat utjelovljenja (inkorporacije) Rijeke kraljevini Hrvatskoj. Ako se na nekim mjestima u ispravama govori o Ugarskoj, razumijeva se pod tim izrazom »kruna ugarska«, pod koju je također i cijela Hrvatska spadala.

U trećem dijelu (str. 67—105) Rački analizira relevantne akte iz razdoblja nakon smrti kraljice Marije Terezije 1780. godine pa do 1808. godine. Hrvatski sabor je u tom razdoblju u više navrata donosio zaključke da je Rijeka inkorporirana neposredno Hrvatskoj, a tek preko Hrvatske »kruni kraljevine Ugarske«, a nikako ugarskom kraljevstvu, kako su Mađžari kasnije nastojali zamijeniti te izraze.²⁶ Ugarski sabor je nastojao u svojim zaključcima zaobići direktno priznanje da je Rijeka tek kroz Hrvatsku pridružena Ugarskoj, smijerajući na njeno kasnije neposredno priključenje.²⁷

U četvrtom dijelu (str. 106—126) Rački analizira relevantne državne akte u vezi s Rijekom u razdoblju od 1809—1865.

²³ F. Rački, Rieka prema Hrvatskoj, Zagreb 1867, str. 1—15.

²⁴ Idem, str. 127—134.

²⁵ Izostavljeno 7 redaka citata.

²⁶ F. Rački, n. d. u bilj. 7, str. 77, 79 i 81.

²⁷ Idem, str. 82—90.

U posljednjem, petom dijelu svoga rada (str. 127—134), Rački rezimira svu prethodno iznesenu argumentaciju, s čvrstim uvjerenjem da je Hrvatska stekla neosporan naslov na Rijeku, jer je Rijeka još u davno vrijeme bila sastavni dio Hrvatske, pa je habsburška dinastija bila dužna vratiti taj grad Hrvatskoj, čim je Ferdinand I postao — cetinjskim izborom 1527 — hrvatskim vladarem. Kraljica Marija Terezija je, dakle, samo ispunila svoju dužnost hrvatskog vladara kada je Rijeku vratila Hrvatskoj.²⁸ Nasuprot tomu, konstatira Rački, kraljevina Ugarska nema nikakvog pravnog naslova na teritorij grada i kotara riječkoga. Ugarska ne može dokazati da je Rijeka ikada neposredno bila dio mađarskog državnog teritorija niti je poveljom od 23. travnja 1779.²⁹ kraljica Marija Terezija bila ovlaštena oduzeti kraljevini Hrvatskoj dio njenog državnog teritorija. Analizom te povelje Rački argumentirano dokazuje da Marija Terezija nije to ni namjeravala učiniti. Prema tome i zakonski članak 4:1807, koji je stvorio Ugarski sabor, nije mogao dati Mađarskoj valjani pravni naslov za neposredno sticanje Rijeke.

Rački na kraju ističe i geografske i etničke razloge koji govore protiv pripadnosti Rijeke Mađarskoj. Rijeka je sa svih strana opkoljena hrvatskim teritorijem i hrvatskim stanovništvom. U samom gradu Rijeci, prema službenom popisu od 1851. godine, bilo je popisano 12.598 stanovnika; među njima bilo je 11.581 Hrvat, 691 Talijan, 76 Mađara, 88 Jevreja, 52 Nijemca i 110 stanovnika ostalih narodnosti. Iako je riječko građanstvo bilo većinom pod uplivom talijanskog jezika i kulture, iako su riječkom plutokratskom i trgovačkom sloju obećavana brda i doline ako se pridruži Mađarskoj, ostaje nepobitna činjenica da je Rijeka i po svom geografskom smještaju i po svojoj etničkoj strukturi — hrvatski grad.³⁰ Rački također ističe da i materijalni interesi vežu Rijeku prvenstveno za njeno hrvatsko zaleđe.³¹

Rački svoj rad zaključuje ovim riječima: »Ako sve ovo ukratko rečeno nepristrano i zrelo promotrimo, osvjedočit ćemo se dovoljno: da je Rijeka ne samo po povijesti i po pravu, nego i po svojem položaju, po narodnosti i po materijalnom probitku sastavni dio Hrvatske; i da bi ruka koja bi prekinula ovu naravnu i historijsku vezu između Hrvatske i Rijeke povrijedila ne samo načela i prava narodnosti nego i prave interese toga primorskoga grada.«³²

Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine i legaliziranja famozne »Riječke krpice« sa strane pokornog Rauchovog mađaronskog sabora, Rački se rijetko navraćao u javnom tisku na

²⁸ Idem, str. 127.

²⁹ To je famozni patent Marije Terezije o »corpusu separaturno«.

³⁰ F. Rački, n. d. u bilj. 7, str. 130—131.

³¹ Rački na str. 132 svoga rada donosi podatke o izvoznoj i uvoznoj riječkoj trgovini za razdoblje od 1842—1865.

³² F. Rački, n. d. u bilj. 7, str. 134.

riječko pitanje.³³ Nove argumente nije iznio, jer je sva bitna argumentacija bila sadržana i iscrpljena u prikazanom radu iz 1867. godine.

Među posljednjim člancima Račkoga o Rijeci treba svakako spomenuti opširan članak objavljen u »*Obzoru*« u brojevima 159 i 160 u 1882. godini.³⁴ Članak nosi naslov »*Nagodba za Rieku*«. ³⁵ To je za pravo novinska polemika koju Rački vodi s piscem iz »*Agramer Zeitung*«, ³⁶ a koji iznosi neke nove »kompromisne« prijedloge o rješavanju riječkog pitanja. U navedenom članku Rački iznosi neke nove misli o stanju hrvatsko-madžarskih odnosa o riječkom pitanju, nakon sklapanja Nagodbe, pa stoga zaslužuje širi izvod, pogotovo što je to posljednji veći javni istup Franje Račkoga o riječkom pitanju.

Rački u uvodu odbija ideju novog kompromisa s Mađarima o Rijeci, naglašavajući opetovano svoju staru misao da Mađari nemaju nikakvog povijesnog prava na taj grad. »Pojam nagodbe — upozorava Rački — suponuje (pretpostavlja — op. p.) dakle pravo u nagađajućih stranaka. Tko od mene ište koncesiju, koji sam nema nikakva prava, neću se s njim nagađati, nego dohvatiti batinu ili revolver. Ako je pak takav svojatalac jači od mene, pak mi pod silu uzme moje pravo — to onda nije nagodba nego grabež«.

Pisac zatim analizira § 66 Nagodbe i to napose izraz »Rijeka posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo . . .« Mađari kažu da je tom formulacijom Rijeka odvojena od Hrvatske i da pripada Ugarskoj; a Riječani tvrde da je Rijeka posebno tijelo, odijeljeno isto tako od Hrvatske kao što je i od Ugarske, tj. da je posebna krunovina. Rački ukazuje na činjenicu da Rijeka nikada u povijesti nije bila neko samostalno tijelo, već je stajala pod hrvatskom vladom, kasnije pod zajedničkom hrvatsko-ugarskom vladom, a nikada pod Ugarskom, a kamo li pod nekom riječkom vladom koje do sada nije ni bilo. A kada je Rijeka 1867. godine dospjela »krajnom bezdušnošću baruna Kussevicha i Raucha privremeno pod mađarsko ministarstvo, i to poslije stvorenog § 66, ova *privremena* uredba nije nikada bila zakonom sankcionirana, pa se iz nje ne mogu izvoditi nikakva ustavna prava«. Ne stoji dakle ono što »Agrameričin« pisac tvrdi, da Hrvatska nije imala 1867. godine vlasti (mogućnosti — op. p.) osigurati barem suposjed Rijeke, jer je onda Hrvatska bila naprosto obmanjena. Hrvatsko pravo na Rijeku priznala je Ugarska istim § 66, kojim je

³³ Kamo spada Rieka, *Obzor*, br. 28—30, 1881. Čemu borba za Rieku, *Obzor*, br. 42—43, 1881. Nagodba za Rieku, *Obzor*, br. 159—160, 1882.

³⁴ *Obzor*, br. 159, 14. VIII 1882; *Obzor*, br. 160, 15. VII 1882.

³⁵ Članak je potpisan tek inicijalom F. R. na prvoj stranici br. 159 *Obzora*, 14. VII 1882.

³⁶ *Agramer Zeitung*, novine na njemačkom jeziku, koje su počele izlaziti u Zagrebu još 1826. godine. U vrijeme ove polemike, 1882. godine, izdavač i urednik lista bio je Anton Schlesinger. List je tada važio kao glasilo Unionističke stranke.

zajednica hrvatsko-ugarskih skupnih poslova bila i na Rijeku protegnuta; a za ostalo bilo je uglavljeno da će riješiti hrvatski i ugarski sabor, saslušavši riječke zastupnike.«

Nastavljajući svoju državopravnu argumentaciju u vezi § 66 Nagodbe Rački postavlja ovo pitanje: »Ako je dakle Rijeka 'separatum corpus', ako Ugarska kao takva nije Rijekom nikada upravljala, ako joj sadašnji provizorijum ne daje nikakva definitivna prava na Rijeku, na čemu se osniva njeno isključivo svojatanje Rijeke? Na mađžarskom šovinizmu, koji misli da mu je sad čas, da može Rijeku samo za Mađžare preoteti.«

»Agramerčin« pisac ovo priznaje, ali dodaje da mađžarsko javno mnijenje ne bi ni jednoj svojoj vladi dopustilo da mađžarsko pravo na Rijeku napusti, a ističe još da su svi istaknuti mađžarski državnici uvjereni da je posjedovanje Rijeke — mađžarski državni interes.

Kada bi se obazirali na sve što tobožnje ugarsko javno mnijenje sanja i kada bi se Hrvatska tom javnom mnijenju — koje je prevrtljivije od aprilskog vremena — pokoravala, davno bi ju nestalo sa zemlje, konstatira ljutito Rački. Ali, opaža on, ne stvaraju to javno mnijenje mađžarski narod »nego šaka gladnih i taštih kruhoboraca«.

U drugom nastavku svoga članka³⁷ Rački najprije izlaže sadržaj »kompromisnog« prijedloga »Agramer Zeitunga« o Rijeci. Po tom prijedlogu unutarnja uprava Rijeke bi se predala Ugarskoj, jer je čvrsto vezana s trgovačko-političkim interesima. I nastavni poslovi mogli bi se ustupiti Ugarskom saboru i ministarstvu uz uvjet da hrvatski jezik bude u svim školama obligatan predmet, a da hrvatska vlada može osnivati u Rijeci o svom trošku hrvatske pučke i srednje škole. Što se tiče pravosuđa predlaže se da on potpadne pod hrvatske organe. Koncesija bi se učinila onim Riječanima koji bi zahtijevali da se njihove parnice rješavaju na talijanskom jeziku. Rijeka bi trebala da bude zastupana i u hrvatskom i u zajedničkom saboru.

Rački pobija ove prijedloge s tvrdnjom da je riječko školstvo od Marije Terezije do Nagodbe stajalo »neprekidno pod hrvatskom školskom oblasti, a riječke parnice prizivane su sve do najnovijeg vremena na Banski stol.«

Što se tiče prijedloga da se Rijeka u pravosudnim poslovima udruži s Hrvatskom, Rački smatra posve logičkim, jer kad imamo s Rijekom zajedničke zakone — kao na primjer austrijski O. g. z. koji u Ugarskoj ne važi, a u Rijeci važi — onda treba da imamo i zajedničke sudove. Stvar je toliko jasna — misli Rački — da o njoj ne treba ni riječi trošiti.

U pogledu uprave, Mađžarima je Rijeka toliko »corpus separatum«, ukoliko je ona odijeljena od Hrvatske, a oni namjeravaju i dalje upravljati Rijekom preko svoga guvernera. Riječani — talijanaši očituju veliku naivnost kada svoj »corpus separatum« tumače u tom smislu da Rijeka treba dobiti toliku unutrašnju autonomiju koliku

³⁷ *Obzor*, br. 160, 15. VII 1882.

ima i Hrvatska. Mađarska uprava na Rijeci ne može biti niti u hrvatskom niti u riječkom interesu, već »samo u interesu mađarske gospode, koja na Rijeci vuku masnu plaću, a ni za što«.

Rački na kraju predlaže slijedeće: Neka unutrašnja uprava Rijeke bude u nadležnosti hrvatske vlade, a neka se Rijeci pruži još šira autonomija nego što je sada. Ako prihvatimo prijedlog pisca iz »Agrar Zeitunga«, da Mađžarima definitivno ustupimo upravu i školstvo na Rijeci, »pali bismo još puno niže nego što bijasmo do godine 1848. . . Pravi rodoljub ne može tako što ni zamisliti, a kamo li predlagati«.

Postoji mišljenje u hrvatskoj javnosti da je bolje barem nešto spasiti, na primjer zajedničko pravosuđe s Rijekom, nego li sve izgubiti. Ta Mađžari su i onako u posjedu na Rijeci, a »beati possidentes! Rački na to mišljenje odgovara s Deakovim riječima: »da se izgubljena prava mogu opet pridobiti, a ustupljena ni do vijeka«.

»Sadašnje stanje stvari na Rijeci — zaključuje Rački — nije zakonito nego samo dovremeno (privremeno — op. p.) — i sami Mađžari priznaju da je sada na Rijeci provizorijum . . . Po privatnom dogovoru naše vlade s Ugarskom imao se na Rijeci provizorno uspostaviti statu quo ante; ali Mađžari, ne obazirući se na prihvaćene uvjete, postupaju posve samovoljno, istiskujući iz Rijeke sve što je hrvatsko i stvarajući definitivno stanje . . . Istina je da Mađari sada kolo vode u našoj Monarhiji; oni sada imaju vlast, a mi pravo . . . Ako dakle i ne možemo smjesta suzbiti krivicu koja nam se nanosi, ipak znamo da je svaka sila do vremena, pak će doći sunašce i pred naša vrata« — zaključuje Rački svoj članak.

Argumentaciju Franje Račkoga o povjesnom pravu Hrvatske na Rijeku koristili su i tada i kasnije mnogi hrvatski povjesničari i političari u svojim polemikama s Mađžarima. Solidni argumenti Račkoga su često reproducirani u diskusijama i verbalnim duelima o »riječkom pitanju« na sjednicama zajedničkog Ugarsko-hrvatskog sabora u Budimpešti i Hrvatskog sabora u Zagrebu. I na konferenciji mira u Versaillesu, nakon prvog svjetskog rata, jugoslavenska delegacija je u riječkom pitanju koristila argumente Franje Račkoga. Ali je tek narodnooslobodilačka borba ostvarila 75 godina neostvarenu želju Franje Račkoga da Rijeka postane najveća pomorska luka Hrvatske i buduće jugoslavenske države čiji će kameni most na Rječini definitivno spojiti dvije, tako dugo tragično podijeljene obale Hrvatskog primorja.

HODIMIR STROTKOVIĆ

FRANJO RAČKI'S ANSCHAUUNGEN
ÜBER DIE »RIJEKA-FRAGE«

Im Einleitungsteil analysiert der Verfasser den staatsrechtlichen Status der Stadt Rijeka (Fiume) in der kroatischen Geschichte. Er hebt hervor, dass der Kampf um den Besitz dieser Stadt mehrere Jahrhunderte währende Konflikte zwischen den Kroaten und den Ungarn ausgelöst hatte (1779—1918). Diese Streitigkeiten verschärfen sich noch mehr, als 1868 der Kroatisch-ungarische Ausgleich abgeschlossen und das sog. Rijeka-Provisorium festgesetzt wurde, mit dem Rijeka tatsächlich unter die Botmässigkeit der ungarischen Regierung kam. Da sich Kroatien und Ungarn gegenseitig das historische Recht auf Stadt und Hafen Rijeka streitig machten, kam es zwischen kroatischen und ungarischen Politikern und Historikern häufig zu scharfen Polemiken, an denen sich auch der kroatische Geschichtsforscher Franjo Rački sehr lebhaft beteiligte.

In seiner Abhandlung gibt der Verfasser eine systematische Darstellung der wesentlichen Auffassungen, die Rački über die »Rijeka-Frage« vorgetragen hatte. Besonders hebt er den polemischen Artikel hervor, den Rački in der Zagreber Tageszeitung »Pozor« unter dem Titel *Madžari i Rijeka* (Die Madjaren und Rijeka) veröffentlicht hatte und der eine argumentierte Antwort auf die Thesen des ungarischen Historikers L. Szallay war. Auch für die Tagungen des Kroatischen Landtags (Sabor) von 1861 und 1865 verfasste Rački Memoranda über die »Rijeka-Frage«, die dann vom Landtag dem Landesherren in Wien überstellt wurden. Im Jahre 1867 fasste Rački seine gesamte Argumentation, alles, was er bis zu jener Zeit über Rijeka geschrieben und gesprochen hatte, in einer grösseren wissenschaftlichen Abhandlung zusammen unter dem Titel *Rijeka prema Hrvat-skoj* (Rijeka gegenüber Kroatien). Diese Arbeit wurde in Zagreb gedruckt, sie umfasst 134 Seiten und enthält auch noch 42 Beilagen von relevanten, Rijeka betreffenden Dokumenten.

Von Rački's letzten Arbeiten über Rijeka legt der Verfasser dessen 1882 im Zagreber Tageblatt »Obzor« veröffentlichten Artikel *Nagodba za Rijeku* (Der Ausgleich für Rijeka) dar, in dem Rački die damalige Situation in den kroatisch-ungarischen Beziehungen mit Bezug auf die »Rijeka-Frage« analysiert.

Der Verfasser beschliesst seine Abhandlung mit der Feststellung, dass Račkis wissenschaftliche Argumentation über das historische Recht Kroatiens auf Rijeka — damals wie auch später — von vielen kroatischen Historikern und Politikern in ihren Polemiken mit den Madjaren benutzt wurde, denn Račkis Arbeiten waren immer auf soliden und überprüften Argumenten gegründet.